

המעבר בין כפר לעיר בישובים הערבים בישראל

אוניברסיטת חיפה
החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה

עבודת סמינר
במסגרת הנחייה אישית
מנחה: פרופסור ראסם חמאיסי

מגיש:
דותן גרינוולד

נובמבר 2010

מסמך זה נכתב ע"י סטודנט/ית מלגאי/ת במסגרת פרויקט מדיניות שוויונית בעמותת סיכוי
ומשקף את העמדות של כותב/ת המסמך בלבד

לחמולת חרופי

מילאד, סחר, מרי, קתרין, נור ועיסא.
גיריס, ראדה, מריוס וסיזר.
וכמובן איפאף

תוכן עיניניים

1.....	מבוא
2.....	העיור האצור ביישובים הערביים
2.....	רקע היסטורי והסיבות להופעתו של העיור האצור
3.....	ביטוי של העיור האצור בישובים הערבים בישראל
3.....	המיקום הפרפריאלי
4.....	מדרג עירוני קטום
5.....	הגירה פנימית מזערית
5.....	גידול האוכלוסייה
8.....	מחסור בקרקע למגורים בתוך הישובים
8.....	מערך פסי רעוע
9.....	בינוי במתכונת כפרית
9.....	דפוס עיור בעולם הערבי
9.....	העיר הערבית עד סוף מלחמת העולם השנייה
11.....	עיור במדינות ערב במסגרת המערכת הבין-לאומית
13.....	בין מושבה יהודית לכפר ערבי
14.....	מקום בהיררכיה הישובית
15.....	היחס לערים הגדולות
15.....	גידול האוכלוסייה והגוון החברתי
16.....	בעלות על הקרקע
17.....	תמיכה ממשלתית
19.....	סיכום ומסקנות
22.....	ביבליוגרפיה

מבוא

במהלך מאתיים השנים האחרונות ידעה ארץ-ישראל תמורות ושינויי משטר רבים. שינויים אלו הטביעו חותמם בנוף הגאוגרפי עד ללא היכר. רפרוף בתצלומים ישנים מתחילת המאה הקודמת יחשפו נוף ארץ ישראל שונה לחלוטין. חילופי אוכלוסיות ותנועות פליטים מהארץ ואל הארץ הביאו לשינויים דמוגרפיים מרחיקי לכת. דבר זה הביא להתפתחותה של המפה היישובית בארץ כפי שאנו מכירים אותה היום - התיישבויות חקלאיות, כפרים וערים.

במאמר זה ננסה לעמוד על התפתחותו של הנוף האורבני הארץ-ישראלי, בדגש על התפתחותו של הנוף האורבני של קבוצת המיעוט בארץ - האוכלוסייה הערבית הישראלית. זו האחרונה ידעה במשך השנים תמורות ותהפוכות, חלקם חיוביים וחלקם שליליים. לצידה, אוכלוסיית הרוב היהודית גם היא פיתחה צורות נוף אורבניות. שתי צורות אלו שונות זו מזו. כיצד דבר זה מתיישב במערכת שלטונית אחת? יש שיאמרו כי הדבר נובע ממדיניות פוליטית. יש שיאמרו - תהליכים פנים חברתיים של האוכלוסייה הנדונה. אחרים יטענו כי יחסי כוחות גלובליים מקרינים על יחסי הכוחות בתוך המדינה ויהיו שיטענו כי אינטרסים כלכליים גרידא הם אלו שהביאו את המציאות עד הלום. יש להתייחס בכובד ראש לכל היבט המעיד על השוני. דיון מעמיק בשילוב הגורמים הללו יגלה כי הם פועלים במשולב לעיצוב המציאות בעבר כמו גם היום. יש לזכור כי יחסי הגומלין בין אוכלוסיית הרוב ואוכלוסיית המיעוט הנם תמיד דינמיים וכי נקודות ההשקה בניהם לעתים מיטשטשות מבלי שנוכל להעיד על כך בזמן הווה.

תהליך העיור בקרב האוכלוסייה הערבית, אשר ידון במאמר זה, משנה באופן מתמיד את דמותו. בדוגמא שתיתן בהמשך, מן העולם הערבי, נוכל להבחין כי אפילו בקרב עמים רבים ששותפים בשפה, בתרבות ובדת ישנם הבדלים מהותיים ברמת העיור המרחבית. אמנם, במבט ראשון, אפשר למצוא דפוסים עירוניים מקבילים אך עם זאת קיימים הבדלים מהותיים שנובעים מיחסי הכוחות הכלכליים והחברתיים. במדינת ישראל, אשר גיבשה לעצמה מערכת חוקים ותקנות אחידה, התפתחותם של דפוסי עיור שונים הוא נושא מעניין לדיון.

התגובות לתהליכי ההתפתחות של תופעת העיור בישובים הערביים מעסיק את הגורמים ציבוריים הממונים על התכנון העירוני והמרחבי. עליהם לראות תהליכי התפתחות אלו כחוליה מקשרת בין מציאות אחת למציאות אחרת, עתידית. תכנון נכון יוכל לא רק להבין את התהליך בהווה אלא את התפתחותו הסופית ואולי גם את נקודת הסיום שלו. תהליך העיור בישובים הערביים נמצא כיום במצב ביניים שכזה. היכן, אם כן, נקודת הסיום?

המאמר ינסה לערוך השוואה מתומצתת בין שני תהליכי העיור של שתי האוכלוסיות אשר גרות כאן, בארץ. אמת היא ששני תהליכים אלו מצויים בנקודות זמן שונות ואולי כאן המקום להעיר על כך, אך עם זאת תוכל השוואה זו להאיר בצורה ברורה יותר את הצורך הדחוף בשינוי כיוון תהליך העיור הנוכחי - העיור האצור ביישובים הערביים בישראל.

העיור האצור ביישובים הערביים

"עיור אצור" נטבע לראשונה ע"י ד"ר מאיר מיכאל-ברודניץ (1969) במאמר שפורסם בעלון האיגוד לתכנון סביבתי. תהליך זה, מתאר חמאיסי, "נוצר עקב גידול האוכלוסייה ביישובים, שינוי בתכונותיה הדמוגרפיות, המבניות, התפקודיות והכלכליות, בנוסף לשינוי חלקי בסגנונות החיים, אך לא מתרחשת הגירה והביקוש למגורים ממשיך להיות באותם היישובים. (...) במהלך העיור האצור השינוי מתמקד במערכת היישוב. העיור האצור גרם לשינוי מהותי במבנה הפיסי של היישובים הערביים שהחלו לצמוח ולהפוך מיישוב שרובו מגובב ומכונס בתוך הגלעין, ליישוב מפוזר סביב גלעין ומדרדר פיסי ומזדקן חברתית. (...) תהליך העיור האצור חיזק מגמות שמרניות מסורתיות ביישובים הערביים, בנוסף לשמירת התפישה וההתנהגות הכפרית, למרות הגידול באוכלוסיית היישובים והפיכתם ליישובים עירוניים בחלקם." (חמאיסי, 2005, 302)

תהליכי העיור אשר עוברת החברה הערבית בישראל שונים באופיים מתהליכי העיור אשר עוברים על אוכלוסיות דומות במבנן התרבותי ואופיים הסוציו-אקונומי (בירדן, בגדה המערבית) (חמאיסי, 2005). מערכת המשתנים אשר הולידה את צורת העיור האצור טמונה בהיבטים היסטוריים, חברתיים, גאו-פוליטיים וגלובליים אותם יש להביא בחשבון.

רקע היסטורי והסיבות להופעתו של העיור האצור

שנת 1948 הייתה שנת מפנה אזורית. בהיבט הרחב, התבסס בארץ ישראל השלטון הישראלי-ציוני שקודם לכן כבר החל מתרחב בצורה משמעותית. התבססותו המתמשכת לאורך חציה השני של המאה ה-20 תשנה את המזרח התיכון בסדרה של מאבקים מדיניים וצבאיים. בהיבט המצומצם, בתוך תחומי ארץ ישראל, סדרה של מאבקים חברתיים ולאומיים תחולל סדרים חדשים ביחסי הערבים הפלשתינים יושבי הארץ (להלן "הערבים") עם השלטון החדש, הציוני.

שינויים בהיררכיה היישובית החלה עוד עם כניסתו של המנדט הבריטי לשלטון. חלוקת המזרח התיכון בין הצרפתים לבריטים בהסכם סייקס-פיקו שנחתם ב-1916 ויישומו לאחר סיומה של מלחמת העולם הראשונה, הביאה לשינוי אוריינטציה של חלק מהיישובים: למרכזי השרותים ה"חוץ ארציים" (לפי החלוקה הבריטית-צרפתית) נמצאו חלופות במרכזי היישובים בתוך הארץ. לדוגמה, אל-ח'לצאה (קריית שמונה היום) החלה צומחת עקב ניתוק מארג' עיון כמרכז שירותים ליישובי עמק החולה. התמוטטות השלטון העות'מני וכניסת הבריטים הביאו לצמיחה מואצת, שיחד עם שינוי האוריינטציה כלפי פנים הארץ הביאה לגדילת היישובים ולאריגתו של מערך יישובי היררכי חדש הכולל ערים, עיירות, כפרים גדולים, כפרים קטנים וכפרים, לפי סדר יורד. הקשר היומיומי לדמשק ועריה של לבנון נותק או לפחות שובש, דבר שנתן הזדמנות ליישובים בארץ ישראל לצמוח כמרכזי שירות ומסחר על חשבונם של אלו.

תנועות פליטים אל, מתוך ובתוך ארץ ישראל, עקב מלחמת 1948, הביאו לשינויים במרקם האוכלוסייה הקיים ויצרו סדר חדש. הערים הגדולות צפת, וטבריה התרוקנו מיושביהן, בעכו וחיפה הצטמצמה האוכלוסייה הערבית באופן ניכר כמו שאירע במרכז הארץ בערים יפו, לוד ורמלה. "ביסאן" הערבית נהייתה לבית שאן היהודית, "ביר-א-סבע" ל"באר שבע", "אל ח'לצאה" לקריית שמונה ו"מגדל" לאשקלון. הכפרים הערביים באזור המשולש

1 מאמר זה עוסק באוכלוסייה הערבית-הפלשתינית שנשארה בתחומי מדינת ישראל לאחר 1948. למרות הקלות שבה מונח זה יכול להפוך למונח כללי מדי, הוא מובא במחקר זה לצורך התייחסות לאוכלוסייה ספציפית: דוברת ערבית, חיה במדינת ישראל ובעלת תעודה כחולה ולא יהודית בדתה (מלבד תושבי ירושלים המזרחית).

נותקו מהערים הגדולות הסמוכות – ג'נין, טול כרם, קלקיליה ושכם שהייתה מרכז עירוני חשוב לכפרים אלו. ברצועת החוף התרוקנו מרביתם של הכפרים הערביים סביב לוד, רמלה ויפו. המערך היישובי עבר שינוי דרסטי שבסופו נותרה האוכלוסייה הערבית בארץ מרוכזת ביישובים מדרג נמוך – כפרים ועיירות קטנות, ואילו הישובים מהדרג הבינוני והגבוה חדלו מלהתקיים. המדרג העירוני שנבנה לאורך מאות שנים, אשר קיבל תאוצה בסוף שנותיה של האימפריה העות'מנית ותאוצה רבה יותר בתקופת המנדט, נקטע "בין לילה" בשנת 1948.

עד מהרה שונה גם היחס אל העיר בעיני תושבי הכפרים הערביים. הערים הגדולות והבינוניות, שכביכול היו לחוליות החסרות בדרג היישובי, היו מיושבות באוכלוסייה יהודית. חלק מן היהודים גרו בערים אלו קודם לכן וחלקם היו מהגרים חדשים שזה עתה הגיעו לארץ ("עולים"). המכנה המשותף של הוותיקים והעולים החדשים יצר מתחים רבים, אך מתחים בין האוכלוסייה הערבית והיהודית היו גדולים לאין שיעור – שוני תרבותי, דתי, סוציו-אקונומי ובעיקר לאומי הרתיעו את שני הצדדים לחיות זה לצד זה. העיר הפכה למקום של עוינות בעיני תושב הכפר הערבי. השכונות היהודיות היו בעיניו עוינות מבחינה לאומית והשכונות הערביות היו מרתיעות מבחינה סוציו-אקונומית, בעלות תדמית שלילית של מקומות מוכי בעיות חברתיות וכלכליות. בנוסף, עלויות הדיור בשכונות היהודיות היו יקרות בהשוואה לתנאי הדיור בכפר, שם נמצאו מגורים זולים וזמינים. הפתרון המקשר בין הרצון ליהנות משירותי העיר ויחד עם זאת לנצל את תנאי המגורים בכפר היה היוממות. המרחקים הקצרים בין הכפר לעיר אפשרו לחיות בכפר, לצרוך את שירותי העיר ולעבוד בה יחדיו.

בעקבות מלחמת 1948 החלה מגמה של היאחזות עיקשת בקרקע ("צומוד") בקרב הערבים. הפחד מהפקעת קרקעות או גירוש מהם הוליד גם את החשש להגר, אפילו רק באופן זמני, למקום אחר בפנים הארץ. בעוד שהעיר נראתה כפתרון לא ממש, גם הכפר השכן, האחר, היה כדרך ללא מוצא. גורמי הדחיפה מהכפר התגמדו אל מול האפשרות להישאר בכפר ולהיות שותף לבעלות הקרקעית המשותפת של המשפחה המורחבת (החמולה). הריחוק מן הכפר היה עלול לגרום לאיבוד זכויות על הקרקע. גורמי המשיכה אל כפר אחר התגמדו גם הם לאור הניכור והסגירות החברתית, באופן יחסי, של תושבי הכפר למשתקעים זרים מכפרים אחרים. הלכידות היישובית הייתה מבוססת על המבנה החמולתי שהשפיע על תחומי החיים בכפר. מצד אחד מבנה זה הניב בטחון פיסי וכלכלי וללא החמולה נחשב הפרט לפגיע יותר, ומצד שני, מבנה זה יצר מסגרת שאינה מאפשרת קבלת זרים, גם אם הם אינם עוינים, מכפר אחר (גונן וחמאיסי, 1993).

וכך, נכנסת האוכלוסייה הערבית בישראל לחצי השני של המאה ה-20, כשהיא נטולת הנהגה, עריה וכפריה ננטשו והיא מוכה ומובסת. שנת 1948 לא רק שינתה את המציאות הפוליטית אלא כמובן גם את החברתית. הסטטוס חברתי של הערבים בישראל הפך "כהרף עין" מסטטוס של רוב לסטטוס של מיעוט מובס. הושם עליו שלטון צבאי וחרויות רבות הוגבלו. זהות המיעוט אל מול הרוב היהודי והשלטון היהודי אליו התנגדו יהיו גורמים מעצבים בהתפתחות האורבנית של האוכלוסייה הערבית בישראל.

ביטוי של העיור האצור ביישובים הערבים בישראל

המיקום הפרפריאלי

שרשרת תגובות למפנה שאירע עקב מלחמת 1948, הביאו למצב בו החברה הערבית בישראל נמצאת בתהליך מתמשך בו תמורות במישור הדמוגרפי, במשלוח היד ובהשכלה בחברה הערבית בישראל התבססו עם השנים יחד עם שימור הדגם המרחבי, הפרפריאלי. צירוף כל אותן הסיבות שצינו לעיל ביחד עם הגבלות התנועה

שהטיל הממשל הצבאי על אזרחי ישראל הערבים בין השנים 1948-1966 הוביל לחוסר ניידות בין-יישובית, כאשר ניידות זו מהווה מרכיב מרכזי בהתפתחות מרחבית עירונית. הדגם המרחבי שהשתמר בחברה הערבית הוא ריבוי כפרים אשר פזורים באזורים פריפריאליים ללא מוקדי עיור משמעותיים (העררים היהודיות אינן נתפסות כמוקדים אורבניים שהחברה הערבית מזדהה אתם. יוצאת דופן מבחינה זו היא העיר נצרת, בצפון הארץ). על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 2008, אחוז קטן מאוד מהערבים גרים באזור מרכז הארץ (מוסלמים 12%, נוצרים 6%) ורובם הגדול חי בצפונה (מוסלמים 60%, נוצרים 81%) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2008).

מדרג עירוני קטום

סדר ה-11 יישובים במרחב, על פי תיאורית המקומות המרכזיים של קריסטלר (אפרת, 2002), גורס כי על מנת שהמערך היישובי יוכל לספק שירותים ומוצרים לאוכלוסייה המתגוררת בו, יש לראות בו כדגם היררכי - מדרג יישובי. התאוריה, כמובן, מניחה כי התנאים הגאוגרפיים והסוציו-אקונומיים שווים ואופטימליים, אך הוא משקף את יחסי הגומלין בין העיר הגדולה, לעיר הבינונית, לכפר ולכל צורת יישוב אחרת במרחב. האוכלוסייה הערבית עברה טלטלה עם הקמת מדינת ישראל ובעקבות כך נקטע המדרג היישובי שלה בארץ. גונן וחמאיסי (1993) מביאים סדרת נתונים, בה הם ממחישים מדרג עירוני קטום זה. הם כותבים כי נכון ל-1990, "רובה של האוכלוסייה הערבית מתגורר ביישובים המונים פחות מ-20,000 תושבים. (...) כאשר רק 18% מתגוררים ביישובים בני 20,000 תושבים ומעלה" (גונן וחמאיסי, 1993, 1). טבלה 1 מראה כי הנתונים של גונן וחמאיסי משנת 1990 השתנו, וכיום (נתוני 2009) ניתן להגיד שרק כשליש מתגוררים ביישובים בני 20,000 תושבים ומעלה. שינוי זה מראה כי גוברת מגמת העיור בקרב האוכלוסייה הערבית, אך בהתחשב בשיעורי הניידות הבין יישובית המצומצמים וקצב גידול האוכלוסייה, ניתן לומר, כי מגמת העיור האצור לא השתנתה באופן משמעותי וכי היישובים עצמם גדלו באותן 19 שנים.

אוכלוסייה יהודית ולא יהודית ביישובים בני 20,000 תושבים ומעלה

סוף 2009				סוף 1990 (חמאיסי)				באלפים סך הכל "20000+ באחוזים
לא יהודים		יהודים	לא יהודים		יהודים			
ללא ירושלים וערים מעורבות	ללא ירושלים	עם ירושלים	ללא ירושלים וערים מעורבות	ללא ירושלים	עם ירושלים			
1143.6	1259.7	1535.6	5,703.7	668.4	728.8	875.1	3946.7	
394.4	510.5	786.4	4617.1	118.7	179.7	326	3077.7	
34.49%	40.53%	51.21%	81%	17.8	24.7%	37.3%	78%	

טבלה 1 - מגמת העיור בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל

(גונן וחמאיסי, 1993. נתוני הלמ"ס 2010. לוח 5 - יישובים ואוכלוסייה, לפי קבוצת אוכלוסייה, צורת יישוב)

הגירה פנימית מזערית

צירוף הגורמים אשר דחו את הערבי מן העיר - זהותן היהודית הדומיננטית ומצבן של השכונות הערביות העירוניות מוכות הפשע והעוני, יחד עם המבנה החברתי של הכפר - רתיעה מעזיבת המסגרת המשפחתית בתוך כפר המוצא וסגירות חברתית מצד כפר היעד, המשיכו להיטמע ולהטביע חותמם על תהליך העיור בחברה הערבית בדמות התחזקות תחושת השייכות המקומית. גונן וחמאיסי (1993), מציגים נתונים אשר מראים כי בין השנים 1978-1983, כפי שמשקף ממפקד האוכלוסין בשנים אלו, שיעורי הניידות הבין ישובית בחברה הערבית היו נמוכים יותר לאין שיעור משיעורי הניידות הבין ישובית בקרב המגזר היהודי. **טבלה 2** משווה בין נתוני שנת 1983 לנתוני שנת 2009 ומראה כי מגמה זו נכונה גם היום. ניתן לראות כי יש שינויים משמעותיים בשיעור ההגירה הפנימית של העדות השונות באוכלוסייה הערבית (מוסלמים לעומת נוצרים), אך ממדי ההגירה הפנימית כלל אינם קרובים לשיעורי ההגירה באוכלוסייה היהודית.

היעדר הניידות המרחבית של הפרטים במערכת היישובים מעצימה את העומס על המערכות הקיימות בתוך היישובים עצמם והוא גורם מרכזי בהיווצרותו של העיור האצור.

שיעורי ניידות בין ישובית (באלפים)		קבוצת אוכלוסייה
1983	2009	
		שנה
12.08	22.7	סך הכל
13.63	24	יהודים
3.85	4.7	לא יהודים
3.78	3.8	מוסלמים
5.83	0.9	נוצרים
1.47	0.1	דרוזים

טבלה 2 - שיעורי ניידות בין ישובית

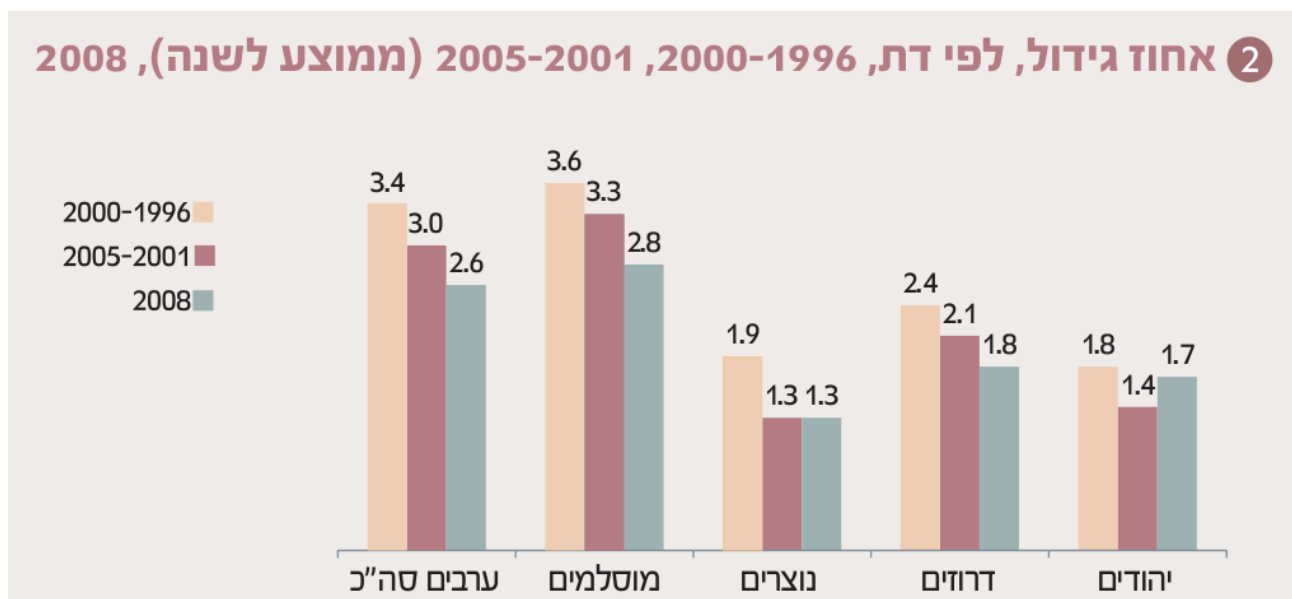
(גונן וחמאיסי, 1993. נתוני הלמ"ס 2009. לוח 2.5 - מקורות גידול האוכלוסייה לפי צורת יישוב, קבוצות אוכלוסייה ודת.)

גידול האוכלוסייה

יחד עם הניידות הבין ישובית המצומצמת, גדלה האוכלוסייה הערבית בקצב ניכר. שיעורי הריבוי הטבעי גדולים, למרות ההאטה היחסית בשנים האחרונות (גרף 1). שיעור גידול האוכלוסייה מ 3.4% לשנה (ממוצע השנים 1996-2000) ל 2.6% (2008) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2008). במקביל לשיעור הגידול, רוב המערכות היישוביות הקיימות אינן מתאימות את עצמן לקצב הגידול. בהיעדר הגירה פנימית אל יישובים אחרים, סופג

2 נתוני הטבלה מציגים את שיעור ההגירה הפנימית בקרב האוכלוסיות השונות בארץ. לצורך עיבוד הנתונים נלקחו נתוני שיעור ההגירה הפנימית מכלל היישובים בארץ. ההגירה השלילית או החיובית במקרה זה אינה רלוונטית, אלא עצם ההגירה עצמה, לכן לצורך עיבוד הנתונים חוברו יחדיו הערכים המוחלטים של שיעורי ההגירה הפנימית.

היישוב את הגידול באוכלוסייה. גונן וחמאיסי (1993) מעירים כי גידול זה חל ביישובים קטנים וגדולים כאחד ומראים כי נתוני הגידול באוכלוסייה מצוי ללא קשר ישיר לגודלו של היישוב ויכולתו הכלכלית והניהולית להכילו. בטבלה 3 ניתן לראות את מספר התושבים במספר יישובים מדרגים שונים במדרג היישובי. עולה מן הנתונים, כי גם היום קצב הגידול של יישובים אינו תלוי בגודלם או ביכולתם להכיל שינוי דמוגרפי זה.

גרף 1

(הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2008).

גידול באחוזים	אוכלוסייה 1990	אוכלוסייה 2010	היישוב
81.50%	25.4	46.1	אום אל-פחם
75.36%	6.9	12.1	אכסאל
59.72%	7.2	11.5	אעבלין
61.06%	11.3	18.2	ג'דידה-מכר
85.07%	6.7	12.4	ג'סר א-זרקא
50.49%	10.3	15.5	דאלית אל-כרמל
69.81%	5.3	9.0	דבורייה
89.09%	5.5	10.4	דייר אל-אסד
64.81%	5.4	8.9	דייר חנא
65.28%	7.2	11.9	טורעאן
72.17%	21.2	36.5	טייבה
64.96%	13.7	22.6	טירה
75.00%	16.4	28.7	טמרה
66.67%	9.9	16.5	יפיע
80.49%	8.2	14.8	ירכא
98.36%	6.1	12.1	כאבול
42.62%	6.1	8.7	כפר יאסיף
75.70%	10.7	18.8	כפר כנא
81.82%	8.8	16.0	כפר מנדא
88.00%	10	18.8	כפר קאסם
66.30%	9.2	15.3	כפר קרע
75.32%	7.7	13.5	מג'ד אל-כרום
75.41%	6.1	10.7	נחף
34.95%	53.5	72.2	נצרת
57.67%	16.3	25.7	סח'נין
69.70%	6.6	11.2	עין מאהל
38.16%	7.6	10.5	עספיא
75.21%	12.1	21.2	עראבה
130.21%	9.6	22.1	ערערה
64.18%	6.7	11.0	פורידיס
85.15%	10.1	18.7	קלנסווה
20.00%	6	7.2	ראמה
105.95%	8.4	17.3	ריינה
73.21%	20.9	36.2	שפרעם

טבלה 3 - גידול האוכלוסייה בישובים הערביים בישראל

(גון וחמאסי (1993). נתוני הלמ"ס 2010. לוח 3. אוכלוסייה בישובים שמנו מעל 2,000 תושבים)

מחסור בקרקע למגורים בתוך הישובים

אחת התופעות הנגזרות של גידול האוכלוסייה ביחד עם שיעור הגירה פנימית קטנה היא צמצום היצע הקרקע ביישובים עצמם. שיטת הורשת הקרקע מדור לדור, אשר אפשרה בניית בית על קרקע זמינה, אינה יכולה לעמוד במבחן הזמן בהתחשב בקצב גידול האוכלוסייה. אם לאב ואם יש שלושה בנים ולכל בן יש גם שלושה בנים, השטח המחולק בין הצאצאים קטן עם השנים. דוגמא היפותטית זו ממחישה את בעיית הקרקעות בצורה לוגית. יחד עם זאת, הפקעת הקרקעות הנרחבת במגזר הערבי בשנים הראשונות להקמת המדינה והעברתם לידי הרשויות הובילה לשני דברים: האחד, היצע הקרקעות קטן בצורה משמעותית והשני, חוסר נכונות מצד בעלי קרקע לסחור בקרקע שברשותם. ערך הקרקע עלה באופן כזה, שבעל קרקע יכול להבטיח את עתיד משפחתו וכך הופכת הקרקע לחסרת ערך כספי וערכה הסנטימנטלי עולה לאין שיעור.

גונן וחמאיסי (1993) מצביעים על שתי קבוצות השתקעות נוספות אשר מכבידות על היצע הקרקע הקיים. האחת היא פליטי הפנים של 1948, אשר יישובם הקודם נתרוקן והם פוזרו ליישובים אחרים. קבוצה שנייה הם האוכלוסייה הבדואית, אשר החלה להתיישב בכמה יישובים ע"י קניית קרקע מבעלים פרטיים או חכירת קרקעות המינהל. צאצאי שתי קבוצות אלו, אשר מראש אינם בעלי קרקעות, נכנסים גם הם למעגל מבקשי הקרקע למגורים ובכך מכבידים עוד יותר על היישובים בהיקשר הזה.

עוד הם מדגישים (גונן וחמאיסי, 1993) כי: "עיקר הזמינות של בנייה למגורים היא בתוך המסגרת הבנויה [על הגג או סגירת קומת העמודים], אשר עשויה להביא לצפיפות רבה, לגודש של בנייה ולעומס על התשתיות הקיימות" (גונן וחמאיסי, 1993, 6, הוספה של המחבר).

מערך פיסוי רעוע

ערך הקרקע הגבוה, שנוצר עקב בעיית זמינותה, הביא לכך שמרבית ההשקעה הכספית מתמקד ברכישת הקרקע. שיטת הבנייה ביישובים הערבים הינה ברובה המוחלט שיטה בבנייה עצמית. במקרים רבים, בונה הבית ישקיע את הכסף שנותר בתהליך הבנייה, שם אפשר "לקצץ" במחיר ע"י כמה שיטות: השיטה האחת היא הבנייה בשלבים. כסף שנצבר מושקע בבניית חלק נוסף של הבית, כך שיוצא שהמרווח בין תקופת בנייה אחת לשנייה יכול להיות חודשים ואפילו שנים. בתים רבים עומדים "חצי-גמורים" ולעתים מאכלס בית שכזה משפחה ותנאי המגורים בו ירודים. השיטה השנייה היא חסכון בעלויות כוח העבודה ע"י גיוס בני המשפחה לעזור בבנייה. אמנם מגמה זו פחתה בשנים האחרונות יחד עם תפוצת המיומנויות הבנייה הנדרשות בקרב דורשי הדיוור. "רבים מהם לא התנסו בבנייה, והם עצמם וקרובי משפחתם נכנסים לענפי משק אחרים או עוסקים בלימודי המשך. יש הטוענים גם לירידה כללית בסולידריות המשפחתית ובעזרה ההדדית בעבודה וגם במימון." (מאיר ברודניץ, 2009, 151).

רמת השירותים בשטחים הבנויים בתוך היישוב מצריכה שדרוג עקב גידול האוכלוסייה. דרוש מערך כבישים מתאים יותר, בתי ספר וגני ילדים, מרפאות וגנים ציבוריים, מתחמי חנויות ועסקים. שטחים לצורכי הציבור נמצאים בתפוצה מצומצמת בתוך המערך היישובי. החלקות הריקות בתחומי היישוב הבנוי לרוב נמצאות בבעלות פרטית ומהסיבות שפורטו לעיל אין זה פשוט לקנות אותם ולהשתמש בהם לצורכי ציבור.

בינוי במתכונת כפרית

צורת המגורים המקובלת הכפרית היא בתים פרטיים, חד משפחתיים, הבנויים על מגרשים גדולים. בדר"כ היו בחצרות הבתים בוסתן קטן, משפחתי, בו גידלו עצי פרי לצריכה פרטית, אך בוסתנים כאלו כבר נפוצים פחות ופחות כיום. מאפיין מרכזי בשיטת הבנייה בכפרים היא הבנייה העצמית, אולם שיטה זו מטבעה היא שיטה אשר דורשת קרקע ומנקודת מבט ציבורית היא שיטה אשר מקשה על אחזקת תשתיות ולכן נחשבת "בזבזנית" קרקע. פריסת תשתיות במרווחים גדולים ואחזקתן ע"י הרשות הציבורית המקומית יקרה יותר מאשר פריסת תשתיות ואחזקתן המשתרעות על שטחים מצומצמים יותר. בנוסף, בגלל שהקרקעות הינן בבעלות פרטית, החלוקה למגרשי המגורים איננה אחידה. ניסיונות להחיל תהליך חלוקה ואיחוד מחדש הוביל לכישלונות רבים ביישובים ערביים שניסו לבצע תהליך שכזה. משמעות הדבר היא הרעה משמעותית באיכות התשתיות (פריסת כבישים נכונה, מתחת קווי חשמל וטלפון, תשתיות ביוב וכדומה) באזורי מגורים רבים ביישובים הערביים.

טרם חלוקתה של ארץ ישראל על פי הקווים הצרפתיים והבריטיים, התרחשו תנועות הגירה מארץ ישראל (בגבולותיה כיום) החוצה ולהפך זה מאות בשנים. רעיונות חדשים, צורות בנייה, נורמות הגירה ומערכים חברתיים היו חלק מצורות ההשפעה על היישוב הערבי בארץ. דוגמאות לכך נוכל לראות באלמנטים מסוימים של בנייה בערים כמו רמלה, לוד, ירושלים, יפו, סביב הכנרת וכמעט בכל מקום. היחידה הגיאוגרפית של פלשתינה העות'מנית (ואפשר להרחיב על כך את הדיון עוד לתקופות קדומות יותר), בנתה את עריה וכפריה על פי ההשפעות הגאוגרפיות האזוריות סביבה. מאז הקמתה של מדינת ישראל, ניתן לומר כי נחסם נתיב ההשפעה של העולם הערבי על היישובים הערביים. רק משנת 1967, כאשר נכבשו שטחי שומרון ויהודה, נפתח מחדש צוהר אל העולם הערבי דרך ערביי הגדה.

נסקור עתה את דפוסי העיור באותן מדינות ערביות, על מנת להרחיב את המבט על תהליכי העיור האזוריים סביב מדינת ישראל. לתהליכים אלו ישנה השפעה גם על תהליכי העיור במגזר הערבי בישראל אך היא עקיפה בלבד.

דפוסי עיור בעולם הערבי

גורמים שונים השפיעו בעבר ומשפיעים גם היום על דפוסי העיור בעולם הערבי. העולם הערבי מוגדר בדרך כלל כאזור השפעת התרבות הערבית אשר כוללים את אזור הסהר הפורה והלבנט. בשל השונות הגאוגרפית וגודל יחידת השטח, טבעי הדבר שנמצא תהליכי עיור שונים זה מזה בחלקים שונים באזור זה.

השפעת המרחב על העיר והשפעת העיר על המרחב סביבה היא מערכת יחסים מרתקת. לרוב נמצא כי ניתוח התהליכים אשר מעצבים את העיר לצורה האורבנית הפיסית שלה יעלה כי הם תוצאה של התהליכים המרחביים סביבה. סוגיות כמו המרחבים הציבוריים ביחס למרחב הפרטי, מיקומי השווקים ואפילו רוחבם של הרחובות יכול להיות מושא לניתוח חברתי.

העיר הערבית עד סוף מלחמת העולם השנייה

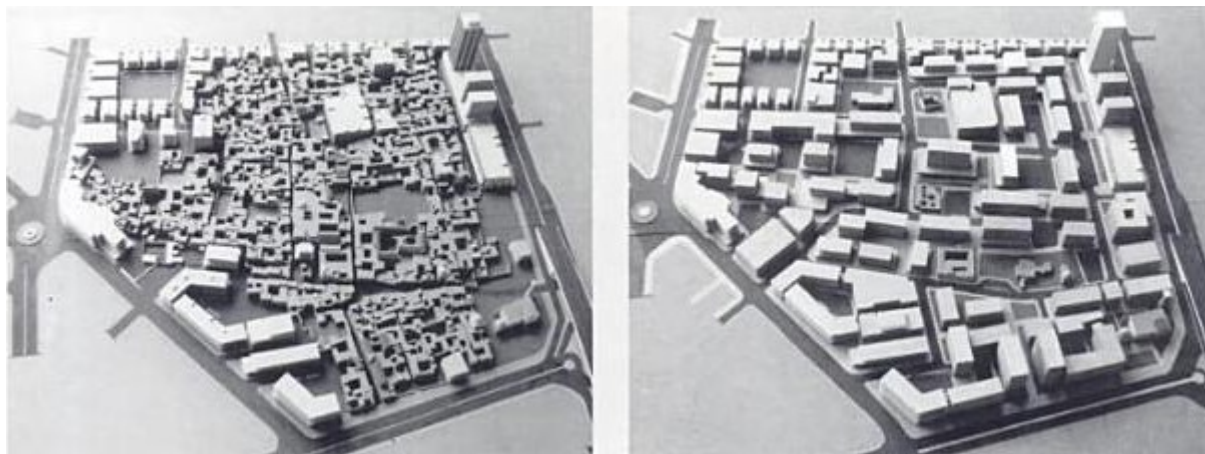
יש הרואים במבנה העיר הערבית מורפולוגיה של אי-סדר וחוסר ארגון. מנגד יש הרואים זאת התפתחות טבעית כמעט אורגנית, של הסדר החברתי הקיים (Bianca, 2000). יש אמת בשני טענות אלו, וכדי לעמוד על

צורתו של היישוב הערבי יש להבין מניין נובעים תהליכים מורפולוגיים אלו של התפתחות העיר הערבית. ראשית, יש לחלק את הכוחות המשפיעים על צורת ההתיישבות לגורמים חיצוניים וגורמים פנימיים. הגורמים החיצוניים הם מתייחסים לשרש החומרי של היישוב - האם הוא המשך של התיישבות קדומה יותר? אם כן, נוכל למצוא את הסיבה למיקום בתנאים הגאוגרפיים ההכרחיים לקיום ובראשם הימצאות של מקור מים שיוכל לספק את צרכי המתיישבים. גורמים נוספים כמו עורף חקלאי מתאים, מיקום דרך דרכי מסחר חשובות או אזורים בעלי חשיבות דתית הם גורמים נוספים אשר מהווים שורש מבני לחלק מן הערים הערביות במזרח התיכון ובלבנט. גורמים פנימיים הנם סיבות שמקורם בתרבות המתיישבים, במדיניות השלטון ובמסגרות החברתיות. אלו היו גורמים מעצבים במשך מאות שנים (וכמובן, גם היום) בתחומים רבים: ארכיטקטורה, מבני ציבור, אזורים חברתיים בתוך העיר, כיווני ההתפרסות של היישוב וכדומה. בממד הרחב יותר, גורמים אלו יציבו גם את התפרסות צורות היישוב - כפרים, עיירות וערים - במרחב, על פני שטחים נרחבים.

לגורמים החיצוניים והפנימיים יש השפעה אלו על אלו. התנאים הקשים של המזרח התיכון הביאו להאטה של המעבר מצורת חיים נוודית וכפרית למחצה לצורת החיים העירונית. תלותה של העיר במוצרי הייצור של הכפר הקשתה על התפתחותה של העיר, מכיוון שהכפר לא יכול היה לייצר מספיק עודפים לכלכל את העיר ואת עצמו יחד (Roberts, 1979). מצב התפתחותי זה הנחיל את התלות הקיומית במסגרות החברתיות. הדבר משתקף במבנה החברתי של השבט המסורתי, ובראשונה חדה יותר - בחשיבותה של החמולה כמסגרת משפחתית עוטפת. מסגרות חברתיות אלו מצאו ביטוי פסי בעיר: אזורי מגורים שלמים, מיועדים לשבט אחד או חמולה אחת. צורות התפרסות הומוגניות כאלו ניתן למצוא בערים ערביות רבות.

כמו כן, השפעתו של האסלאם על התפתחות הערים בסהר הפורה ובלבנט היא בלתי מבוטלת. היו ערים שהחלו להתפתח סביב מתחמי שליטים אשר הצמיחו מעמד של אדמיניסטרטורים. מסגדים ומדרסות היוו את המרחב הציבורי, כמו כן גם גנים ציבוריים. רחובות צדדיים הסתעפו לרחובות משניים והם הסתעפו לרחובות ראשיים אשר צמתיהם "אירחו" שווקים שכונתיים או עירוניים.

כניסתו של העולם לעידן המודרני בעקבות המהפכה התעשייתית לא פסח גם על העולם הערבי. מלבד כניסתם של חומרי בניין חדשים אשר שינו, לעתים ללא היכר, את הבנייה המסורתית, רעיונות חדשים בתחום הדת, הממשל, הכלכלה והחברה החלו חודרים לליבה של העיר הערבית. בשלבים הראשונים חדרה המודרניזציה המערבית לאזורי ההשפעה הערבית דרך המסגרת של האימפריה העות'מנית. בערים כמו איסטנבול, בגדד וחאלב הוקמו מוניציפליות מערביות על מנת לפקח על הפיתוח העירוני. ההשפעה המערבית חדרה באופן מבוקר, אך הורגשה בשטח. ערב מלחמת העולם הראשונה, בזמן שהשלטון העות'מני לוקח את נשימתו האחרונה, קהיר כבר הייתה מופרדת לעיר ישנה ועיר חדשה, אירופאית יותר, קווי רכבת חיברו בין ערי האימפריה ובירושלים המעצמות האירופאיות כבר טבעו את חותמם בנוף העירוני. המזרח התיכון (בלבנט נכבשה אלג'יר ע"י הצרפתים כבר ב 1830 והשפעתם המערבית ללא ספק הורגשה) עמד בפתחו של עידן חדש, בו תחדור אליו התרבות המערבית בעזרתו של הקולוניאליזם האירופאי החדש, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. נפח ההשפעה החל מתעצם עם סיומה של מלחמת העולם השנייה בעזרת טכנולוגיות חדשות ואינטרסים כלכליים ופוליטיים. כך הורגשו באוויר, בשנות החמישים והשישים של המאה ה 20, רוחות לאומיות אשר חלשו על אומות ערביות רבות, דבר שערער את הסדר הקיים בגוון התרבותי שהלאומיות הביאה עמה. תמורות אלו שינו את העיר הערבית המסורתית וקונפליקטים בתחום הבינוי והתכנון העירוני הושפעו מהעימות, כביכול, בין "ישן" ל"חדש" (Bianca, 2000).

(Bianca, S. (2000).)

עיר במדינות ערב במסגרת המערכת הבין-לאומית

ג'נט אבו-לוגהוד (1996) טוענת כי יש לשים את הדגש על המערכת הבין-לאומית כדי לנתח את העיר בעולם הערבי. בדומה לעיר במדינות עולם שלישי, גם תהליך העיר בעולם הערבי הושפע מהקולוניאליזם המערבי לאורך תקופות שונות. למרות אחידות השפה והתרבות הערבית קיימים הבדלים ניכרים בין מדינה ערבית אחת לשנייה, הן כתוצאה מהתהליכים החברתיים והפוליטיים שהביא את הקולוניאליזם והן מפערים כלכליים בין המדינות השונות. תהליך העיר כאינדקטור יכול להעיד על תהליכים אלו. מצד שני, ניתן לראות את תהליך העיר כגורם מחולל בתוך מערכת היחסים המדינית והחוף-מדינית. אבו-לוגהוד ממיינת את מדינות ערב לחמש קטגוריות³:

1. מדינות "עולם רביעי" – מדינות אשר נכללות במערכת הכלכלית הבין לאומית כגורם שוליים בלבד. מדינות אלו מאופיינות באחוזי עיר נמוכים: לדוגמא תימן וסודאן.

מדינות אלו מספקות כוח עבודה רב למדינות השכנות. בין שנות השמונים לשנות התשעים מחצית מהגברים התימנים אשר היו כשירים לעבודה מצאו עבודה מחוץ לתימן. במצב כזה, היכולת לפתח תשתיות וצמיחה כלכלית מוגבלות עקב מחסור בכוח עבודה זמין. ערי תימן אינן מאפשרות איכות חיים גבוהה יותר ולכן אחוז העיר בתימן נכון ל 2010 הוא 31.8%. סודאן, אשר סובלת ממלחמת אזרחים ממושכת זה שנים, גם היא לא מצליחה לייצר אלטרנטיבה לחיי הכפר. כלכלתה, כמו זו של תימן, מבוססת חקלאות, בעיקר כותנה. בסודאן אחוז העיר עומד על כ 40.1% ("World Urbanization Prospects: The 2009 Revision Population Database," 2010).

2. מדינות ניאו-קולוניאליות – בהן תלות פוליטית ב"מדינות האם" הוסבה לתלות כלכלית: לדוגמא מרוקו ותוניסיה. באותם מקומות הייתה תשתית עירונית טרם בואם של הכובשים הקולוניאליסטים. הערים המוסלמיות על חומותיהם, על רבעי המגורים ועל השווקים פעלו כסדרן עת התקופה הקולוניאליסטית.

³ היא מוציאה מהכלל את איראן וטורקיה מפאת השוני התרבותי והלשוני שלהם משאר המדינות. בנוסף, שתי מדינות אלו לא חוו קולוניאליזם באופן ישיר. עוד יוצאת מהכלל במאמרה, היא ישראל ופלשתיין, בהם התהליכים הפוליטיים והתרבותיים שונים באופן ניכר משאר מדינות ערב.

לצד ערים אלו הוקמו רובעים בסגנונות אירופאיים לשימוש הצרפתיים (בתוניס) אשר סימנו את הגבול בין האליטה להמון העם. המערכת הדואלית נשמרה גם אחרי שובם של הצרפתים לארצם ואת מקומם תפסה אליטה מקומית אשר הנציחה את המערכת העירונית הקוטבית. שימור הרבעים העתיקים של ערים אלו נעשה למטרות הגדלת נפח התיירות יותר מאשר רווחת תושבי הרבעים הללו, אשר סובלים ממערכת עירונית רעועה. קצב גידול האוכלוסייה הענייה מביא להתפרסות אוכלוסייה זו אל החלקים הפריפריאליים של העיר, שם התעצמה הבנייה העצמית על שטחים שאינם ראויים לבנייה. כך טושטשו למעשה הקווים בין החלק המודרני של העיר לחלק העתיק, העני שלה, בגלל הורדת איכות התשתית העירונית ורמת הבנייה של החלקים האירופאיים, כביכול.

3. מדינות העימות - אשר כלכלתם זקוקה לסובסידיות חוץ מדיניות: לדוגמא מצרים, ירדן, סוריה, לבנון. אחד המאפיינים המרכזיים במדינות אלו הוא המסורת העירונית. אזור מזרח הים התיכון היה משחר ההיסטוריה אזור גאוגרפי חשוב במעבר בין שלושת היבשות - אסיה, אירופה ואפריקה. עובדה זו השפיעה על פיתוחן של ערים באזור זה במשך מאות השנים. בשנות ה-90, הערים במדינות אלו גדלו בקצב של 4% בממוצע שנתי כאשר שני שליש מהגידול הוא גידול טבעי והשליש הנוותר הוא הגירה מהכפרים. כיום הגידול השנתי נמוך יותר - 2.7% ("World Urbanization Prospects: The 2009 Revision Population Database," 2010). מדינות אלו מאופיינות בכלכלות לא חזקות במיוחד ובעקבות כך זורמים כספים מגורמים חיצוניים (בין-לאומיים ופרטיים) אל תוך אותן המדינות. דבר זה, טוענת אבו-לוגהוד, משפיע על תהליך העיור בשלושה מובנים: א. הטיית ההשקעה בערים הגדולות הובילה לגדילה מואצת של ערי ראשה, ערים אשר מכילות בסביבות כרבע מהאוכלוסייה במדינה. ב. משאבים כספיים הושקעו בנדל"ן וקרקעות במקום באמצעי ייצור ופיתוח, דבר שגרם לאינפלציה במחירי הקרקעות, בניית יתר של דירות יוקרה בערים הגדולות והקשה על פיתוח עירוני נכון. ג. התלות בכספים אשר מגיעים מבחוץ משפיעה על המבנה החברתי כאשר הרבה מאוד משפחות נעשות תלותיות בכסף של בני משפחותיהם אשר יוצאים לעבוד במדינות שכנות. הגידול המהיר של האוכלוסייה ביחד עם היעדר כלכלה עמידה, מעמיד את פיתוח הערים בבעיה של פתרונות דיור בהן.

4. מדינות אשר כלכלתם חקלאית ומצוי בשטחן נפט במידה מצומצמת: לדוגמא אלג'יריה ועיראק. התלות הכלכלית בנפט הובילה לפיתוח כלכלי מהיר במדינות הללו, אך עם משברי הנפט שאפיינו את המחצית השנייה של המאה העשרים, כשלו ממשלות אלו להוציא לפועל תכניות ארוכות טווח בתחום העיור. שתי מדינות אלו שאפו לפיזור אוכלוסייה ע"י הקמת מרכזי ערים חדשות וביסוסם בעזרת כלכלה מקומית מתפתחת. בשל מאבקים פנימיים בתוך אלג'יריה ובגלל סבב מלחמות בעיראק לא הצליחה מדיניות זו לבוא לידי מימוש.

5. מדינות הנפט - כלכלתם מבוססת על משאב אחד דומיננטי, הנפט, והן מעורבות בכלכלה הבין-לאומית בזכות אותו הנפט: לוב, ערב הסעודית, בחריין, קטאר, כויית, איחוד האמירויות הערביות ועומאן.

מדינות אלו זכו להתעשרות מהירה כתוצאה מרווחי הנפט. שנות השבעים היו השנים בהם אותן מדינות הפכו ממדינות עניות, דלות אוכלוסין, אשר עריה לא גדולות למדינות עשירות אשר אוכלוסייתן גדלה בממדים עצומים והתרכזה בערים. קצב גידול ערי מדינות אלו משנות השבעים ועד היום עומד על ממוצע שנתי של 5.6%. כיום אחוז האוכלוסייה אשר גרה בערי מדינות אלו מתוך כלל האוכלוסייה של

מדינות אלו הוא 85.7%. ניתן לאפיין את תהליכי העיור במדינות אלו בכמה נקודות: א. הערים הגדולות הן "ערי מדינה", בהן מתרכזת מרבית האוכלוסייה והן מרכזות אליהן את הפעילות הכלכלית והפוליטית. ב. ערים אלו צמחו במהירות עצומה בעקבות הגירה אליהן ומרבית מיושבי ערים אלו הנם עובדים זרים, בעלי זכויות מוגבלות. ג. העיור המואץ הצריך, מלבד ידיים עובדות, גם בעלי מקצוע מומחים והם אלו אשר פיתחו ערים אלו. הידע המקצועי לא הגיע ממוחות מקומיים. ד. הערים משמשות כמוקדי צריכה ואינן מייצרות. הסקטור השלישוני גדול באופן ניכר לעומת הסקטור השניוני. ה. הערים מספקות את רמת השירותים הגבוהה ביותר במדינה וההבדל ברמת השירותים בשאר חלקי המדינה לעומתן גדול מאוד. ו. ישנה הפרדה מעמדית (וגם אתנית) בתוך העיר: אזרחי המדינה, עובדים זרים ומשפחותיהם ועובדים זרים בודדים (גברים לרוב).

דפוסי העיור בעולם הערבי, על פי החלוקה של אבו-לוגהוד, תלויים במשאב הכלכלי הדומיננטי - הזהב השחור. עלייתו בפתאומיות הביאה לשינויים מרחיקי לכת הן ברמת המדינות עצמן, במדינות השכנות, בעולם הערבי בכלל ובמערכת הבין-לאומית. במבט אל תוך מדינות הנפט נראה כי תהליכי העיור המהירים הביאו לצמיחת ערים מהירה אשר תשתיתן רעועה. תרחיש ירידת ערכו של הנפט וכליית המאגרים, יכול להוביל להתמוטטות מגדל הקלפים העירוני במדינות רבות, מדינות הנפט "יאבדו" את עובדיהן ואלו האחרונים יחזרו למדינות מוצאן אשר במדינות השכנות. טבעי לחשוב כי מהירות תרחיש זה, בין אם יקרה בבת אחת או בהדרגתיות, בוודאי תשפיע על התפרסות האוכלוסייה מחדש, אך נראה כי אין בכל ארצות ערב כיום מערך יישובי אשר יוכל לקלוט אליו עובדים שבים, ללא קשר לעוצמת זרם האזרחים השבים.

בין מושבה יהודית לכפר ערבי

תהליכי העיור בעולם הערבי שונים מתהליכי העיור של ישראל. כלכלה על בסיס שונה, תהליכים חברתיים, תהליכים פוליטיים ואוריינטציה שונה במערכת הבין לאומית (אוריינטציה מערבית מובהקת) הם אותן סיבות להבדל הניכר בין החברה הישראלית לבין החברה הכווייתית, הקטארית, הלבנונית והתוניסאית, לצורך העניין. הארגון החברתי בישראל נשען על מקורות שונים שמקורם בתרבות ובמקום מוצאם של הדורות הקודמים לדור החי היום בישראל. בעקבות כך ובעיקר בעקבות מדיניות אידאולוגית מכוונת, שונה פריסת היישובים במרחב על כפריה ועריה של הארץ באופן מהותי מהדגמים השונים אותם אפשר למצוא במדינות העולם הערבי. ישראל אמנם שוכנת במזרח התיכון, אך נבדלת ממנה בהיבט העירוני - התפתחות ומערך יישובי כולל. החברה הישראלית מורכבת מערב רב של תרבויות. ניתן לפלח אותן לפי דת, מוצא, צורות ישוב וזהות אתנית. שונות חברתית רבה ניתן למצוא בין עיר אחת לשנייה (ראה ערך "היריבות" על הבכורה בין תל אביב לירושלים), קל וחומר הבדלים רבים בין עיר לכפר ואם נרד לעומק העניין - נוכל גם למצוא הבדלים מהותיים בין כפר אחד למשנהו: המושבה, המושב, הקיבוץ השיתופי, ההתיישבויות הלא חוקיות בשומרון ויהודה, הכפר הערבי, הכפר הבדואי... הבדלים שמעצבים את הדינמיקה בהתפתחות כל אותם היישובים.

כאמור, מאמר זה מופנה לעסוק בצורת התיישבות אחת בישראל, הכפר הערבי בישראל, אשר נבדל מרוב צורות ההתיישבות המוכרות בארץ (בהכללה גסה) בכך ששורשיו יורדים לעומק והוא התפתח לאורך דורות רבים עד היום. מזה זמן רב נשאלות שאלות רבות לגבי כיווני ההתפתחות של הכפר הערבי בהיותו גדל לממדים אשר מרחיקים אותו מהאופי הכפרי האינטימי שמאפיין יישובים קטנים. מזה זמן רב הכפר הערבי בישראל שרוי בתקופת מעבר - מעבר מכפר לעיר. תהליכים דומים לאותו מעבר קורים כמעט בכל מקום אחר בעולם,

בתנאים שונים בחברות שונות. טבעי הדבר לערוך השוואה בין תהליכי המעבר של הכפר לעיר בין היישובים הערביים בישראל ובין היישובים בארצות ערב השונות, כדי לעמוד על תהליכי המפתח במעבר מצורת יישוב אחת לשנייה. בסיס ההשוואה יהיה במקרה זה תרבותי, אך ייתכן כי שורה של הבדלים באטמוספירה הכוללת יאפילו על ההשוואה הנ"ל. הבדלים בכלכלה, בפריסה היישובית, במדיניות, באוירה הגיאוגרפית, ברמת הפיתוח ובדפוסי ההגירה הם רק חלק ממגוון ההבדלים הרבים אותם יש לקחת בחשבון בהשוואה מסוג זה.

בחינת התהליכים אשר הובילו את צורת היישוב היהודית הכפרית - מושבה - בשנות החמישים אל מול הכפרים הערביים בישראל יוכל אולי לשפוך אור על מצב של כפרים אלו אשר נמצאים בשלב המעבר תקופה ארוכה מדי. אמנם, צורות יישוב אלו שונות אחת מהשנייה הן מבחינת התפתחותן ההיסטורית והן מבחינת תרבות התושבים, אך המשותף העיקרי ביניהן הוא הימצאותן בסביבה גאוגרפית אחת, באוירה פוליטית אחת ובהשפעתן ההדדית. עבודתה של גרייצר איריס (1972) על התפתחותה של המושבה ראשון לציון לכדי עיר מאפשר לבחון את שתי צורות ההתיישבות הללו זו מול זו. מקרה המבחן של ראשון לציון ילקח במאמר זה כמקרה מבחן מוביל, זאת על מנת לעמוד על ההבדלים ועל הפערים שנוצרו במרווחי הזמן שבין התחלתו וסיומו של תהליך המעבר ממושבה לעיר שאפיין את המושבות העבריות לבין התהליך המקביל ביישובים הערביים המתמשך זה שנים רבות.

מקום בהיררכיה הישובית

המושבות העבריות קמו בסוף המאה ה-19 בארץ ישראל. הראשונה שבהן - ראש פינה, נוסדה בשנת 1878, כך שמבחינה ותק המושבות, המושבות היו צורת התיישבות חדשה בנוף הארץ ישראלי לעומת הכפרים הערביים שהיו קיימים מקדמת דנא. המושבות התבססו על משק חקלאי פרטי בניסיון לחקות את אורח החיים הכפרי אשר אותו, לטענת אנשי המושבות, נטשו יהודים רבים. גל ההתיישבות הראשון של המושבות התרכז באזורים בהם היו אדמות שהוצעו למכירה באותה העת. חלק מן המושבות היו עצמאיות, אחרות הסתייעו במימון חיצוני פרטי של הברון אדמונד גיימס דה רוטשילד אשר רכש אדמות רבות, השקיע כספים ומימן את הפיתוח החקלאי באותן המושבות. רוב המושבות קמו בסמיכות זו לזו, לשם התמיכה ההדדית והגברת תחושת הביטחון. בשנים הראשונות להופעתן של המושבות, לפני הופעתן של תנועות ההתיישבות המסודרות, השתלבו המושבות בהיררכיה היישובית בא"י כאשר הן נעזרות בערים המעורבות הקיימות בארץ: טבריה, עכו, צפת, יפו (רובם המכריע של המושבות היו רחוקות מחברון ומירושלים), ובכפרים הערביים שסבבו אותן, בכל הנוגע לשירותים שלא היה בכוחן של המושבות לספק. רובן של המושבות הוקמו עד למלחמת העולם הראשונה. עם בוא העלייה השלישית לארץ, הקמתם של צורות יישוב יהודיות חדשות והתחלת ביסוס הערים חיפה ותל אביב, היו המושבות מצויות בתוך מערך יישובים היררכי נבנה ומתעצב (גונן, 1978). מיקומן של מושבות השרון לתל אביב, והתנאים הפוליטיים והכלכליים באזור זה נתנו הזדמנות לפיתוח התיישבות צפופה שלוותה במעבר כלכלי חשוב - מחקלאות שמספיקה בקושי לכלכל את החקלאי, לחקלאות אינטנסיבית אשר מניבה רווחים. התפתחות שוק ההדרים ושיווקם לשוק האירופאי גרר אחריו גם התפתחות מלאכות נלוות כגון הובלות, בתי אריזה, בתי מלאכה וכדומה. המעבר הכלכלי התאפשר בזכות הקרבה למערך העירוני המתפתח לצדן של המושבות. לאחר מלחמת 1948, מדינת ישראל לא הכירה במושבות כצורת יישוב מוכרת והפכה אותן למועצות מקומיות, כפרים במקרים ספציפיים, וערים לפי גודלה של המושבה באותה העת. נכון לשנת 2010, מבין עשרת הערים הגדולות בישראל - 4 מתוכן קמו כמושבות (ראשון לציון, פתח תקווה, נתניה ובני-ברק). מתוך עשרים הערים הגדולות בישראל - 9 היו מושבות בעברן (בנוסף לארבעה שצוינו מקודם יש להוסיף את רמת גן, רחובות, הרצליה, כפר

סבא וחדרה) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010). נתון זה מראה את חשיבותן של המושבות והתפתחותן לכדי ערים במערך העירוני הארצי כיום. בהשוואה למצבם של הישובים הערביים בארץ, העיר נצרת הנה העיר הערבית הגדולה בארץ עם 72,500 תושבים והיא מדורגת במקום ה-20 מבין הערים בישראל לפי גודל אוכלוסייתן. אחרי נצרת, במקום ה-25 באותו דירוג – רהט, עם 52,400 תושבים. וכך בסדר יורד: אום-אל-פאחם (46,600 תושבים), טייבה (36,800 תושבים), שפרעם (36,500 תושבים), באקה-ג'ת (34,700 תושבים), טמרה (28,900 תושבים), סח'נין (25,900 תושבים) וטירה (22,700 תושבים) במקום ה-64 מכלל ערי ישראל. רוב הערים הערביות בישראל הן מסדר גודל נמוך עד בינוני. תהליך העיור ביישובים הערביים אשר הוגדר בתחילת המאמר כקטום, בולט במידה ניכרת בהשוואה לתהליך שאליו השתלבו המושבות העבריות, בהתחשב במידת הוותק של שתי צורות יישוב אלו.

היחס לערים הגדולות

"הקמתה של העיר תל אביב בחולות יפו עוררה את כמיהתם של מייסדי ראשון לציון להקים עיר עברית חדשה בחולות ראשון לציון" כותבת גרייצר (1972, 8). מדו"ח האספה הכללית בראשון לציון מסוף 1919, עולה כי רעיון הקמת העיר מצא מקום בקרב מתיישבי ראשון לציון טרם הקמת תל אביב, אמנם התנגדויות מצד אנשי תל אביב אשר חששו מתחרות קבר רעיון זה לכמה שנים. גרייצר מציינת כי רעיון זה חזר ועלה אחרי מלחמת העולם הראשונה ומקום של כבוד ניתן לו תחת דגלה של המושבה. הגישה החיובית להקמת עיר עברית על חולות ראשון לציון ואימוצה כחלק מחזון העיר מעיד על גישה חיובית כלפי תהליכי העיור העתידיים והשינויים המבניים והחברתיים העתידיים לקרות בעיר. הטענה לזכות עיור המושבה היו גם לאומיות – "עבודה כבירה שערכה רב בשביל היישוב" (גרייצר, 1972, 8). יש לציין כי לא כל המושבות שמו לעצמם למטרה לעייר את מושבתם. בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה החלה להתעצב ההיררכיה היישובית היהודית בארץ ויש שראו –למשל, הקיבוצים של תנועות ההתיישבות הציוניות – את עצמם ואת יישובם כ"מגיני החזית". חלק בלתי נפרד מהגאווה הלאומית היה יישוב הארץ בעיקר באותם המקומות המרוחקים מהערים הגדולות ומהאופי האורבני. המושבות נבדלו כבר בראשיתן מהלך רוח זה, בעיקר אלו אשר ישבו בשרון. עליית חשיבותה של העיר הביא לתופעה של יוממות בין המושבה לעיר, בדומה לתופעה שרווחת בכפרים הערביים כיום. אך הבדל משמעותי הוא שכדי לספק את הצריכה לדירות חדשות במושבות, החלו קבלנים לבנות בתי דירות רבי קומות במקומן של הבתים הכפריים, החד קומתיים של המושבה. התפתחותו של מטרופולין סביב המושבות ויחסי הגומלין בין המושבה לעיר היו אבן דרך בתהליך העיור של אותן המושבות (גונן, 1978).

יחס היישובים הערביים לערים סביבם הנו יחס אמביוולנטי. מצד אחד, תושביהם משתמשים בשירותי העיר למטרות שירות ותעסוקה, מצד שני התחזקותה של הזהות היישובית בעיני תושב הכפר הערבי חזקה מכדי לתת לו לעזוב את הכפר. כמו כן, הערים לאחר מלחמת 1948 הרתיעו את האוכלוסייה הערבית בצביון היהודי שלהם וחוסר ההזדהות עם העיר כצורת נוף אליו "אני שייך". עיור הכפרים הערביים והנכונות לראות בכפר הערבי כעיר מערער את הזהות השייכותית המקומית ולכן נתפס כגורם מרתיע במקום גורם שאליו שואפים.

גידול האוכלוסייה והגוון החברתי

מספר מושבות אשר רצו לשמור על הצביון האינטימי שלהן שאפו לשמור על מאזן דמוגרפי אשר יאפשר להן לעשות כך. גורמי משיכה אל המושבות היו ברובם אידאולוגיים-חלוציים וגורמי הדחיפה מהמושבות היו לעתים סכסוכים פנימיים שנבעו מהמתח החברתי, לעתים רצון להקמת עוד יישוב בקרבת מקום ולעתים שילוב של

שתי סיבות אלו יחד. לזיכרון יעקב, לדוגמא, היו מושבות בת כגון מאיר-שפיה ובת שלמה אשר קיבלו ממנה את השירותים המוניציפליים. תהליך דומה קרה גם במושבות השרון, שם יצאו גרעיני התיישבות של מושבות אם להקמת מושבות בת. בראשון לציון התעצם הגידול המשמעותי באוכלוסייה עם התנופה הכלכלית שאפיינה את התקופה בין שתי מלחמות העולם בארץ ישראל. משנת 1914, ערב מלחמת העולם הראשונה, עד להקמתה של ה מדינת ישראל ב 1948, גדלה ראשון לציון מ 1400 תושבים לכ 10,433. לראשון לציון נוספו פועלים רבים אשר עבדו בענף הפרדסנות ובענפי השירותים והמלאכה בעיקר במחנות הצבא הבריטיים. גורם גידול לא מבוטל נוסף היה זרם העולים היהודים אשר הגיעו לארץ לפני, במהלך ואחרי מלחמת העולם השנייה. לפועלים נבנו שיכונים פועלים במרחק מה מגרעין המושבה, סמוך לכבישים היוצאים מן וסמוך לבית החרושת "סיליקט" שם הועסקו. השיכונים היו במתכונת עירונית, בנייה צפופה ופונקציונלית בניגוד לבניה המרווחת, החקלאית של גרעין המושבה. לאחר קום המדינה החלו להיבנות בנוסף לשיכונים הפועלים גם שיכונים ייעודיים לעולים חדשים וכך גדל עוד יותר הגוון החברתי של ראשון לציון, דבר שהשפיע מאוד על צביונה החברתי של המושבה. עם התפתחותה של העיר נסגרו אט אט המרווחים הפיסיים שחצו בין השכונות בעלי האופי השוני והתמזגו עם השנים למרחב מעורב. בניגוד למושבים ולקיבוצים, האידיאולוגיה במושבות אפשרה במידה רבה מאוד קליטתם של מתיישבים חדשים, אם הם פועלים או עולים. מנגנון הפיקוח החברתי במושבה לא היה קיים באופן דומיננטי כבקיבוצים לדוגמא, ולדבר זה הייתה השפעה ישירה על הגוון החברתי של המושבות (גונן, 1978) לעומת המושבה, מאפיין מרכזי ביישובים הערביים היא הסגרגציה החברתית בתוך היישוב ומחוצה לו. מצד אחד, מאפיין חברתי מאוד בולט בחברה הערבית היא הסובלנות כלפי הזר, האורח, השונה, אך עם זאת מתאפיינת החברה הערבית בסגירות בכל הנוגע למרחב המחיה ביישובים עצמם. בשכונות רבות בתוך היישובים הערביים שוכנים בני משפחה אחת, או אפילו בני שבט אחד, ורק בעשורים האחרונים ניתן לראות סדקים במתחמים החברתיים הללו, בדמות שכונות חדשות מעורבות.

בעלות על הקרקע

לאחר שחרור ראשון לציון מעול פקידות הברון, גבר הביקוש לקרקע לבנייה במושבה. אדמות חקלאיות רבות הוסבו לקרקעות שמיועדות לבנייה ובעיקר למגורים, בתהליך שהחל משנת 1908. המסחר בקרקעות הביא להזדמנויות כלכליות חדשות לבעלי הקרקע ובנוסף הביא לתהליך פיתוח מהיר של העיר. עד מהרה נוצר הצורך בהסדרי בנייה ובחוקי בנייה על מנת להתמודד עם תהליך הפרצלציה. לאחר מכן החלו להיבנות שכונות אשר תוכננו מראש לפי תכניות מאושרות ומסודרות. בשנת 1939 עולה הצורך בבניית תכנית לבינוי ערים לראשון לציון ולאחר ארבע שנים, ב 1943, מוגשת התכנית הראשונה. בשנים הראשונות להקמת המדינה עוד הורחבו שטחי השיפוט של ראשון לציון על מנת שתוכל לקלוט עוד ועוד עולים חדשים. המושבות היו בנויות על קניין פרטי ויוזמה אינדיבידואלית (בדומה לכפרים הערביים). לא היה הגבלה על עבודה שכירה או פעילות כלכלית מגוונת. כל אלו סללו את הדרך לתהליך העיור אשר חייב דינמיות בכלכלה ובמערך המגורים בעקבות שינויים דמוגרפיים (קליטת עליות, התיישבות פועלים במושבות) ובכלל - שינויים פוליטיים רבים שאפיינו את השנים שבין הקמת המושבות עד להקמת המדינה (גונן, 1978).

ביישובים הערביים נושא הקרקע עומד במקום מרכזי בתהליך התפתחותם. המחסור בקרקע בסקטור הפרטי העצים את אי הנכונות של בעלי קרקעות לסחור בהן. בשנים הבאות צפוי לגדול מעגל מחוסרי הקרקע ולהוות בעיה רצינית בנושא הפיתוח העירוני. הבעיות התכנוניות אשר עומדות על הפרק בנושא הקרקעות במגזר הערבי הן החלת חוקי הבנייה בפועל בשטח, פריסת תשתיות בהתאם לקצב הבניה וניצול מקסימלי של אחוזה הבנייה

על המגרשים. נושאים אלו נדונו בפרק הקודם העוסק בעיור באזור ביישובים הערביים.

תמיכה ממשלתית

מושבות העלייה הראשונה בא"י חוו עליות ומורדות בתחום הכלכלי מאז הקמתן. חלק לא מבוטל מהן נאלץ להיעזר בתמיכתו הכספית של הברון אדמונד ג'יימס דה רוטשילד על מנת לשרוד את השנים הקשות של השפל הכלכלי בארץ בתקופת מלחמת העולם הראשונה. עד קום המדינה היו מושבות אשר היו מבוססות יותר והיו כאלו שלא שרדו והתפרקו מסיבות ביטחוניות, פוליטיות, חברתיות או כלכליות. המערך היישובי הסתמך במידה רבה על המושבות כמוקדי פיתוח ובנוסף לערים חדשות שקמו לאחר קום המדינה, פותחו גם מושבות העלייה הראשונה. עם שינויי הסטטוס של המושבות, חלקן לערים, חלקן למועצות אזוריות, החל תהליך של הגדלת שטחי השיפוט של אותן מושבות על מנת שיוכלו ליישב שם את העולים שעתידים היו להגיע. ראשון לציון הכפילה את שטחה ואת אוכלוסייתה בשנים הראשונות למדינה - מ 10,433 בשנת 1948 ל 20,000 בשנת 1951. מדיניות השיכון הייתה באותם זמנים חשובה לאין שיעור והיא חשובה גם היום - בנייה, הפניית תקציבים ומשאבים, פיתוח תכניות ועזרה במימון. אולם קיים הבדל משמעותי בין מדיניות השיכון במגזר הערבי לבין מדיניות השיכון במגזר היהודי. היסטוריית התכנון של היישובים הערביים מאופיינת במדיניות של תכנון מגביל אשר נועד לווסת ולנתב, כביכול, את תהליך ההתפתחות ובכך להסדיר את הקיים (בשונה מתכנון מפתח אשר נועד להביא את הסביבה למצב רצוי) (חמאיסי, 1993). התפתחות היישובים הערביים נעשית ברובה ללא הכוונה תכנונית וכתוצאה מכך נוצרות מצוקות תכנוניות שהטיפול בהן מצריך משאבים רבים. שנים רבות הושארה יוזמת פיתוח המגורים בידיו של הפרט הערבי ואילו מדיניות פיתוח המגורים במגזר היהודי זכתה לתנופה בעזרת מעורבותו הרבה של הממסד, בדומה לקו שהונהג כלפי המושבות. צורכי הפיתוח של האוכלוסייה הערבית הוזנחו ותכנון היישובים הערביים צומצם למתן או אי מתן היתרי בנייה. עקב כך, נתפסה במשך שנים רבות ובמידה מסוימת גם היום, ההתערבות בתכנון היישוב כגורם עוין של הממסד כנגד התפתחות האוכלוסייה הערבית. מבחינה מנטלית, נחשב התכנון כנורמה פנימית בתוך היישוב, החמולה והגרעין המשפחתי וכל סטייה ממנה ע"י הממסד נחשבת לחשודה ובלתי מתקבלת. לאחר ביטול הממשל הצבאי ביישובים הערביים בשנת 1966, בתהליך שהחל בו שינוי היחס לאוכלוסייה הערבית הישראלית, נתפסו היישובים הערביים כחלק מהמרחב הגאוגרפי הכולל. עובדה "חדשה" זו הצריכה כתיבת תכניות מיתאר ליישובים הערביים. בתחילת שנות ה-90, כעשרים וחמש שנה מיום כניסתו לתוקף של חוק התכנון והבנייה (1965), רק ל 66% מהרשויות המקומיות הלא יהודיות בארץ היו תכניות מיתאר בתוקף. דפוס העיכוב הבלתי מוסבר בכל הנוגע להמצאתן ויישומן בשטח של תכניות המיתאר, הביא למצב בו תכניות אלו אינן מתאימות לצרכי האוכלוסייה דה-פקטו. תהליכי התכנון האטניים והמסורבלים מחזקים את התחושה כי כלי התכנון הנם כלים פוליטיים, כלים שנועדו להתנכר לתושב הערבי. אחד המרכיבים החשובים בתפיסה התכנונית היא המרחב ומקומו של היישוב הספציפי בתוך מרחב זה. תכנון מגביל, אשר מאפיין את היישובים הערביים, אינו תכנון אקטיבי ולכן חסר מעוף מרחבי. ההתמקדות ביישוב עצמו חוטאת למטרה בכך שהיא אינה רואה את היישוב הערבי כחלק אימננטי מהמרחב אליו הוא שייך (חמאיסי, 1993).

השוואת תהליכי העיור במושבות העבריות אל מול תהליכי העיור ביישובים הערביים מחזקת ומדגישה את הבעיות מולם עומדים היישובים הערביים בישראל. לכאורה, שתי צורות יישוב אלו, אשר נפגשו בנקודת זמן,

התפתחו בצורות שונות זו מזו. אין ספק שהשוואה של תהליכים שקרו בתקופות שונות לאוכלוסיות שונות שחו מציאות שונה לגמרי מגבילה את הדיון, אך אולי עצם בידודם במרחב הזמן ולא בידודם במרחב הגאוגרפי, יכול לחדד את השוני שעברו שתי אוכלוסיות כפריות אלו על אותה פיסת אדמה.

אפשר להסתכל על המושבות העבריות ולראות את "תהליך ההתבגרות העירוני" שעבר על החברה היהודית בישראל. לצד זה, כיום, החברה הערבית בישראל עומדת על סף תהליך התבגרות דומה. הכלים שיש ברשות הממסד וברשות הנהגת היישובים הערביים והאזרח הערבי יקבעו, בעזרת מערכת היחסים ביניהם, אם עתיד היישובים הערביים יתפתח לכיוון אליו התפתחו המושבות העבריות או לכיוון אחר. מה ניתן לומר בוודאות הוא שהחברה הערבית זקוקה לפתרון תכנוני ומרחבי ממשי לפיתוח.

המושבות המעויירות והמושבות הכפריות שנת 2010.

סיכום ומסקנות

מאז גיבושו של המושג "עיר אצור", בעבודתו של מאיר-ברודניץ מ. (1967) בסוף שנות ה-60 עברו מים רבים בירדן. נכונה האמירה כי אין שינויים חברתיים ומבניים מתרחשים בין לילה במציאות של יציבות יחסית והדבר נכון גם לגבי תהליך העיר ביישובים הערביים בישראל. בשנת 2009, במאמר המעלה את שאלת העיר האצור מחדש, בוחן מאיר-ברודניץ (2009) אם תקופת הביניים של תהליך העיר ביישובים הערביים הסתיימה או לא. בבדיקת הגורמים אשר משפיעים על העיר האצור עולים הדברים הבאים:

- אין כיום מגבלות רשמיות החלות על הפרט הערבי המונעות ממנו לבחור את מקום מגוריו ולהשתקע בו. בניגוד לתקופת הממשל הצבאי אשר בשני העשורים הראשונים להקמת המדינה מנע חרות בסיסית זו.
 - מתחים אתניים ופוליטיים קיימים במידה זו או אחרת כאשר נוצר מגע בין האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה היהודית. כאשר מדובר במגורים זה לצד זה, מתחים אלו צפים על פני השטח וניתן להרגיש אותם בערים מעורבות. אף על פי כן, זוגות צעירים רבים, בהיקף רב משבעבר, שוכרים דירות בבתים משותפים בערים כמו יפו, כרמיאל ונצרת עילית.
 - שינויים חברתיים משמעותיים קורים בחברה הערבית. מערכת החינוך ואמצעי התקשורת הביאו להקטנת הפערים בין הכפר לעיר ובין יהודים לערבים. החדירה של רעיונות גלובליים לישראל לא פסחה (כמעט) על שום מגזר בארץ. השאיפה לשוויון בין המגזרים, יחד עם ההתרחקות היחסית מן המסגרת המשפחתית המורחבת (החמולה) מעודדת אנשים להתנתק מהמסגרת הכפרית המקובלת ולשאוף להשתלבות בחיי העיר.
 - פיתוח התשתיות והשירותים בארץ עלתה עם השנים. היכולת לרכוש מכונית פרטית היום מאפשר מוביליות רבה לצד מערכות תחבורה ציבוריות מתקדמות יותר כמו רכבת ישראל. אם בעבר שירותי בריאות, לדוגמה, היו זמינים ונגישים רק במרכזים העירוניים הגדולים, כיום הורחבו רוב השירותים גם לכפרים. הכפר הפך לספק השירותים הקרוב ואין כבר צורך להיות תלויים ברוב שירותיה של העיר. עם זאת, המשך התלות בעבודה מחוץ לכפרים עדיין משמרת את דפוס היוממות שמתאפשר בקלות רבה יותר כיום לעומת העשורים האחרונים.
 - הפרשי עלויות הצריכה בין הכפר לעיר קטנו. זאת בשל כניסתם של מוצרים חדשים לשוק הצריכה וגם בשל התעצמותה של תרבות הצריכה בכלל מגזר בארץ, הערבי והיהודי כאחד. אורח החיים הצנוע של הכפר הינו נחלת העבר ודפוסי הצריכה בין העיר לכפר התקרבו זו לזה.
- היישובים הערביים צברו יתרונות עקב גידול היישובים, משיפור התשתיות ומעלייה בהיקף השירותים. לדבר זה השפעה ישירה על אופי ההגירה הפנימית בארץ, אם לערים או לכפרים אחרים. אך כאן טמונה הדואליות: מצד אחד יש את היכולת להגר, גם באמצעים החומריים (עלויות, יכולות תעסוקה, תשתיות תחבורה) וגם בתפיסות החברתיות אשר מאופיינות בשינויים ליברליים יותר. מצד שני, הצטמצמות הפערים בין העיר לכפר בתחומי השירותים ותגובות הריאקציה לכניסתה המאסיבית של המודניזציה הגלובלית מחזקות את הזהות הכפרית המסורתית ואת אימוץ דפוסי כחזרתה של עטרה ליושנה.

המפתח שבמסקנותיו של מאיר-ברודניץ במאמר זה הוא שיחד עם השינויים החלים בגורמים שמעצבים את העיור האצור, שמור עדיין מקום מרכזי לנושא הדיור בעיצוב התהליך העיור. שחיקתם המסתמנת של יתרונות הבנייה העצמית בקרב הדורות הבאים מסמנים אולי את תחילת סופו של תהליך העיור האצור. המחסור הגואה בקרקע לבנייה מסוג זה, קיפאון בסחר הקרקעות, ירידה בהיקף של ביצוע עבודות הבנייה ע"י בני המשפחה, העלויות הגבוהות של הבנייה בשלבים ואיכויות הבנייה, התשלומים הנלווים לתהליך הבנייה (אגרות בנייה, היטלי השבחה, ריביות על הלוואות) והגברתן של מנגנוני האכיפה בכל הקשור לחריגות בנייה אשר הפכו את הבנייה הלא חוקית להפסד כלכלי משמעותי – כל אותם גורמים אלו הביאו לירידה ביתרונות הבנייה העצמית. פתרונות דיור ממשיים ונאותים יהיו חייבים לתת פתרון למצוקת הדיור הצפויה במגזר הערבי בעתיד הקרוב.

העולה מדיון זה אודות תהליך בעיור ביישובים הערבים בישראל מצריך צעדים תכנוניים משולבים בעלי מעוף. מדיניות העיור היזום והמבחין אשר הציעו גונן וחמאיסי (1993) בשנות ה-90, תקפה במידה רבה גם במציאות היום. מטרותיה של המדיניות המוצעת הם:

1. הרחבת הצע הדיור.
2. יצירת מגוון של סוגי דיור שלא דווקא מעוגן בבעלות הפרטית על הקרקע.
3. פריסת יחידות הדיור לא לפי השייך המרחבי-עדתי אשר מאפיין במידה רבה את השכונות ההומוגניות.
4. תכנון ויישום תנאים מודרניים של תשתיות ובינוי.
5. הגברת הדימוי העירוני למספר יישובים.
6. חיזוק היכולות הכספיות של הרשויות המקומיות להעניק שירותים שוטפים לתושביהם.
7. פיתוח מקומות תעסוקה בתוך היישובים הערביים.
8. הגברת הניידות הבין-יישובית.
9. צמצום הפער בין מערך היישובים היהודי לבין זה הערבי.

מטרות אלו, מציעים גונן וחמאיסי (1993), ייעשו ע"י איתור מוקדים עירוניים ערביים בהם נכון יהיה להחיל מדיניות של עיור יזום ומואץ. התכנית קוראת למעורבותם הרבה של גורמים ממסדיים ומקומיים באופן יזום. הצעתם העלתה את הצורך בתהליך מכוון, בעל חזון, בדבר השתלבות האזרחים הערבים באורחות החיים של שאר התושבים.

כפי שנדון במאמר זה, קיימים פערים משמעותיים בהתפתחות תהליך העיור אשר אפיין את המושבות העבריות הכפריות בעבר ותהליכי העיור המאפיינים את היישובים הערביים בארץ כיום. מדיניות העיור היזום המוצעת (גונן וחמאיסי, 1993), מטרתה לצמצם את הפערים בתהליכי העיור בין האוכלוסייה היהודית והאוכלוסייה הערבית בארץ כיום ולקראת העתיד. בד בבד יש להמשיך ולבחון את התפתחות תהליך העיור ביישובים הערביים ואין להפריד את הממד החברתי והתרבותי בכל הנוגע לתהליכי ההתפתחות העירונית. במישור הארכיטקטוני יש מגוון רחב של אפשרויות המאפשרות התאמת צורות הדיור לאוכלוסיית היעד. כמובן שגם במישור המרחבי התאמות מסוג זה יכולות לבוא לידי ביטוי. האתגר התכנוני כיום הוא לאתר את קו פרשת המים של כל אחד מהגורמים אשר משמרים את דפוס העיור האצור ולתת להם מענה ברמת השטח. המעבר

ממדיניות של עיור מגביל לעיור יזום מאפשר, במידה רבה את הדינמיות המתבקשת בעיצובו המכוון של תהליך העיור במגזר הערבי.

ביבליוגרפיה

- אפרת, אלישא. (2002). גאוגרפיה עירונית - יסודות. הוצאת אחיאסף.
- גונן, עמירם. (1978). עיור המושבות בארץ-ישראל. מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, י' (31-44).
- גונן, עמירם וחמאיסי, ראסם. (1993). לקראת מדיניות של מוקדי עיור לאוכלוסייה הערבית בישראל. ירושלים: מכון פלוריסהיימר למחקרי מדיניות.
- גרייצר, איריס. (1972). ראשון לציון, התפתחות מערך המגורים ותפרוסת האוכלוסייה במושבה שהפכה לעיר. עבודה לתואר מאסטר בגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2008). האוכלוסייה הערבית 2008, סטטיסטיקל 101. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2010). אוכלוסייה ביישובים, נתונים ארעיים. נדלה מתוך http://www.cbs.gov.il/ishuvim/ishuvim_main.htm ביום ה 1.11.2010
- חמאיסי, ראסם. (1993). מתכנון מגביל לתכנון מפתח ביישובים הערביים בישראל. ירושלים: מכון פלוריסהיימר למחקרי מדיניות.
- חמאיסי, ראסם. (2005). עיור והתעיירות ביישובים הערבים בישראל. מאזור לסביבה - ארבעים שנות מחקר גאוגרפי באוניברסיטת חיפה. הוצאה מיוחדת של אופקים בגאוגרפיה, (64-65), 293-310.
- מאיר ברודניץ, מיכאל. (1967). תמורות במבנה הפיסי של היישובים הערביים בישראל. חיבור לקבלת תואר מגיסטר, טכניון, חיפה.
- מאיר ברודניץ, מיכאל. (1969). האורבניזציה האצורה בכפרים הערביים בישראל. תכנון סביבתי, (8-9), 4-12.
- מאיר ברודניץ, מיכאל. (2009) עתיד היישובים הערביים בישראל: האם סוף עידן העיור האצור? תכנון, (9), 146-156.

- Abu Lughod, J. (1996). Urbanization in the Arab World and the International System. In J. Gugler (Ed.), The Urban Transformation of the Developing World (p. 352). Oxford University Press, USA.
- Bianca, S. (2000). Urban form in the Arab world: past and present (p. 347, [1]). Thames & Hudson.
- Roberts, M. H. P. (1979). An Urban Profile of the Middle East (p. 239). Palgrave Macmillan.
- World Urbanization Prospects: The 2009 Revision Population Database. (2010). United Nations.

Retrieved from <http://esa.un.org/unpd/wup/unup/index.asp?panel=1>. On the November 11th, 2010.